

ВИЗНАЧНІ ВОЄННІ ПОДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ – ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Микола ПАШКОВЕЦЬ,
*старший викладач Інституту післядипломної освіти
Київського Національного університету імені Тараса
Шевченка, член Товариства воєнних істориків при
Міжнародному благодійному фонді «Україна-ЮНЕСКО»*

Три віки, XIV–XV–XVI, князі Острозькі
світили в Русі-Україні, як ясне сонце.

Митрополит Іларіон

Перша згадка про острозьких князів та про їх родинний герб датується 1340 роком. Найімовірніше, що князі Острозькі походять від Василька Романовича (батька князя Данила Острозького, онука короля Данила Га-

лицького), який народився між 1256–1260 роками, а помер на початку XIV століття, тримав Слонімське князівство (після 1282 року) і, можливо, Острозьке князівство (початок XIV століття). від якого вони взяли своє прізвище.

Саме в цій князівській родині народився у 1460 році князь Костянтин Іванович Острозький (Костянтин I), який став великим гетьманом Литовсько-Руської держави. Він був видатним талановитим полководцем, якого, з подачі видатного польського хроніста Мацея Стрийковського, в Європі за блискучі перемоги називали «Ромулом або другим Ганнібалом, Пірром і Сципіоном руським і литовським... мужем святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності», який вірою і правдою служив своїй вітчизні.

Папський легат у Польщі Пізоні в 1514 році писав: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу». Завдяки його військовій зв'язі Центрально-Східна Європа зараз має європейське, а не азіатське обличчя.

Проте в Україні його ім'я і сьогодні маловідоме, принаймні не настільки як ім'я його сина Василя-Костянтина Острозького. Тому й слава його перебуває в тіні слави яскравої постаті сина.

Князь Костянтин Іванович Острозький зміг створити досить велику своєрідну «державу в державі». Його володіння починались від Білої Церкви на сході і сягали Турово-Пінської землі на півночі. При його правлінні в середині XVI століття Острог став одним з найбільших міст в Україні з населенням в декілька десятків тисяч чоловік. Через місто проходили важливі торговельні шляхи, які зв'язували Східну Європу з Західною. Крім численної шляхти, купців і ремісників, у місті проживало багато вчених. Саме тоді Острог почали іменувати «Волинськими Афінами».

Про дитячі та юнацькі роки князя Костянтина Івановича ніяких даних не збереглося. Документальні згадки про молодого княжича сягають 1486 року, коли в супроводі старшого брата Михайла він з'явився при столичному великокняжому дворі у Вільно.

У 1492 році після смерті польсько-литовського монарха Казимира IV Ягелона

Великим князем Литовським стає Олександр Ягелон. Князівство переживає важкі часи. Войовнича Москва по крихті, але безперервно відкушує територію, шматок за шматком, озброївшись великодержавними ідеологемами типу: «Москва – третій Рим», «Москва – збирач усіх Руських земель» тощо. Уже в серпні 1492 року московське військо на чолі з Ф. Телепнем-Оболенським спалило міста Любуцьк та Мценськ, а їх жителів забрало в полон. Восени московські воєводи зайняли Хлепень і Рогачів, а також заволоділи литовськими землями у верхів'ях Оки. Були зайняті міста Мезецьк, Серпейськ, Масальськ, Вязьма, спалений Апаков. У 1493 році московське посольство провело перемовини з Конрадом Мазовецьким і магістром Тевтонського ордену, на яких було запропоновано створити антиягелонський військовий альянс.

Фундатор московського імперського мислення Іван III не соромиться спекулювати релігійними почуттями як своїх, так і чужих підданих. Навіть родинні зв'язки й обов'язки кладе на вівтар експансійного руху Москви, видавши у 1494 році свою доньку Олену за Олександра Литовського. Шлюб, за задумом східного політика, повинен був ще більше розколоти суспільство стратегічного противника, допомогти перебрати важелі управління до своїх рук. Укладаючи мирну угоду з Олександром, Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі, про що свідчить, зокрема, його настійливе домагання признання Литвою за ним титула «Государь всея Руси».

Кримське ханство що недавно виникло з допомогою Литви змінило орієнтацію політичних уподобань у бік могутньої Османської імперії. По Україні розбишакували ординські загони. Мало не щорічний величезний ясир знелюднював українські землі.

Починаючи з 1491 року, князь Костянтин Іванович прославився низкою перемог над татарами. В боротьбі з ними й почала

складатися гучна слава волинського князя, якому вдалося тричі отримати переконливі перемоги над ордами кримського хана Менглі Гирея – під Мозирем, на річці Уж у Київському Поліссі та під Очаковом.

Навесні та влітку 1497 року разом з братом Михайлом він здійснив кілька походів на татар, погромивши їх і звільнивши полонених та пограбоване майно. Особливо нищівної поразки вони завдали татарам під час другого походу. Тоді вдалося полонити сина кримського хана Мехмед Гирея.

Восени 1497 року Костянтин Іванович став гетьманом Великого князівства Литовського і Руського. Тоді йому виповнилося 37 років – для такої високої посади вік дуже молодий. Князь Костянтин Іванович Острозький як Великий гетьман очолював литовсько-польсько-руське військо у 33 битвах, з яких програв лише дві.

Велике значення князь надавав побудові оборонних споруд. Завдяки його старанням у 1498 році поселення Дубно отримало статус міста, а в 1507 році – Магдебурзьке право. Місто стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, стримуючи татарські наїзди. Костянтин Іванович, отримавши за свої військові заслуги значні володіння в південно-східній Волині, вибудував оборонну систему із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, що був значно зміцнений, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звягель, Чуднів та інші. Тоді ж він отримав у володіння села Здовбицю, Здолбунів, Дермань, Лебеді, Кунів та інші (зараз це переважно поселення Здолбунівського району Рівненської області).

Коли у 1499 році Москва оголосила Литві війну під надуманим приводом, що йде боронити православних українців та білорусів, яких Литва примушує ставати католиками, то воєначальником усіх литовсько-руських військ супроти московського війська став ревний оборонець православ'я в Україні князь Костянтин Іванович Острозький.

Портрет Костянтина Івановича Острозького (XVIII ст.) з Білоцерківського краєзнавчого музею

Московське військо під керівництвом воєводи Якова Захар'їна і казанського царевича Махмет-Аміна в травні 1500 року зайняли Брянськ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Мценськ, Серпейськ, Гомель, Любич, Рильськ. Інше військо московитів на чолі з Юрієм Захар'їним-Кошкіним вийшло з В'язьми і у червні здобуло Дорогобуж. Трохи пізніше з Великих Лук на Торопець рушило третє московське військо. Четверте московське військо стояло в готовності у Твері.

Татари, які й до цього часу не давали спокою південним землям Великого Князівства Литовського, тепер почали насідати ще активніше. У 1500 році вони пішли широким фронтом на Волинь, Малопольщу, Берестейську землю.

У цій ситуації головну роль в організації оборони країни взяв на себе гетьман Костянтин Острозький. Поспішно мобілізувавши всіх, кого було можливо, він зібрав

3500 вершників і вже у травні 1500 року вирушив з Вільно на схід – «стерегти межі».

Московські воеводи довідалися про рух корпусу Острозького, коли той уже покинув Мінськ і направився на Смоленськ. Тоді вони попросили підмогу. Іван III кинув під Дорогобуж війська від Стародуба і Цверни, а головним командуючим призначив одного з найкращих своїх воевод – Данила Щеню.

Подолавши біля 350 верств, Острозький увійшов у Смоленськ на початку червня. Великі сили на чолі з самим великим князем Олександром, які рухалися слідом, тоді тільки підходили до Мінська. Але часу не можна було гаяти, тому, доукомплектувавши військовий корпус смоленцями на чолі з намісником Станіславом Кішкою, Острозький через тиждень покинув Смоленськ і пішов на групу воеводи Кошкіна, яка стояла біля річки Ведрош за кілька кілометрів від Дорогобужа. Обороняти Смоленськ залишилася зовсім невелика залога, бо була впевненість, що ворога буде зупинено.

Захоплений під Єльнею полонений розповів, що до Кошкіна поспіла підмога і тепер чисельність московського війська сягає 40 тисяч. У Острозького налічувалося біля чотирьох з половиною тисяч вершників. Вести 4 тисячі на 40 тисяч – рівнозначно самогубству. Але після короткої наради гетьман твердо сказав: «Мало чи багато

московитів буде, та тільки взявши Бога в підмогу будемо битися з ними, а не бившись назад не вернемося».

Щоб з'явитися перед ворогом зненацька і нав'язати йому свою тактику битви, хоругви Острозького звернули з дороги, пройшли крізь ліс і болота і 14 липня 1500 року першими наблизились до річки Ведрош і річки Рясна поблизу села Єловка. Московські війська стояли на правому березі ріки Ведрош на Широкому Мицьковому полі, що біля Лапачина. Їхній передовий полк встиг переправитись на лівий берег і розпочав бій до підходу основних сил гетьмана Острозького. Кіннота гетьмана просто з похідної колони перешикувалась у бойовий порядок і долучилася до битви. Легко розбивши передовий московський полк, Острозький переправився на правий берег Ведроші і атакував головні сили воеводи Щені. Почалася кривава січа, яка тривала цілий день. Нарешті удар засадного московського полку, який обійшов бойовисько лісом і атакував збоку литовсько-руські війська гетьмана Острозького, остаточно вирішив долю нерівного бою. Переможці зруйнували міст і безжалісно сікли переможених, топтали і топили – «з-за трупу кінь не скакав...» Загинули мало не всі, хто прийшов з Острозьким. Врятуватися змогли тільки кілька сот вояків з чотирма ротмістрами та Станіславом Кішкою. Ново-

грудський намісник Іван Храптович, маршалок Григорій Осцікавич, Миколай Глібович потрапили в полон. Серед захоплених у неволю був і поранений гетьман Костянтин Острозький.

Звістка про страшну трагедію на Ведроші дійшла до великого князя Олександра коли той з військом минав уже Борисів. Великий князь був приголомшений, але не

«Похід москвитян». XVI століття.
Художник – Іванов Сергій Васильович

втрапив рішучості і поспішив зміцнити оборону Орші і Смоленська. Потім він рушив до Полоцька, бо з півночі загрожували псковські полки князя О. Оболенського.

Для воєвод Івана III перемога під Дорогобужем далася з такими втратами, що вони одразу ж запросили додаткової допомоги. Прийшли два свіжі полки. Тоді ж з Москви у Крим до хана Менглі-Гирея були послані гінці з проханням Івана III ще раз зробити наїзд на Велике князівство Литовське. Однак московити не змогли сповна скористатися з цієї перемоги, бо підійшли основні сили князя Олександра. Москва тоді оволоділа тільки Путивлем.

Пробувши довгі сім років у московському полоні, князь Костянтин Острозький не піддався на заманливі пропозиції Москви про перехід до неї на службу, а при першій же слушній нагоді у 1507 році вирвався з полону і вже 25 вересня повернувся до рідного Острога, де зустрівся з козацьким ватажком Остафієм Дашковичем, разом з яким в тому ж році одержав перемогу над татарами під Слуцьком. Польський король Сигізмунд I Старий повернув Костянтину Острозькому гетьманську посаду, а також намісництво Вінницького та Брацлавського замків, ще й надав йому посаду маршалка землі Волинської та Луцького старости. Цей факт свідчить, наскільки високо цінували його як полководця.

У 1507 році князь Михайло Львович Глинський, який доводився дядьком Костянтину Івановичу Острозькому, підняв повстання за відокремлення Руси від Литви. Він закликав на поміч Москву. Заворушення охопили Берестейщину, Житомирщину, Київщину, деякі інші області. Щоб закріпити династичні права на Київ, Глинський сватався до вдови князя Семена Слуцького Анастасії, але невдало. До того ж у повстання вичерпався матеріальний ресурс. Населення, почуваячись економічно неурямленим, повелось помірковано.

Гетьман Костянтин Іванович Острозький у цьому конфлікті виступив проти

свого дядька князя Михайла Глинського, підтримуючи короля Сигізмунда I Старого. За наказом короля в травні 1508 року Острозький з військом рушив на Мозир. Глинський, не знаючи про небезпеку, від'їхав зі своїми родичами до Москви. Політичні опоненти князя Острозького спробували звинуватити його, що він не перешкодив Глинським виїхати до Московії і зазначали, що й сам князь навіть лик має підозрілий, а в душі, певно, носить чорні думи – «під дорогою Глинського». Та, на жаль, це не відповідало дійсності, бо вкотре вже в українській історії два визначних лідери, які б могли стати великими поводитирами українського народу, не знайшли спільної мови. Повстання захлинулося, а Глинський втік до Москви. Тоді разом з Глинськими покинули рідні терени князі Друцькі, Одинцевичі, Жижемські; панство – Козловські, Дрожжі, Хребтовичі, Іващенко, Єльці, Келбовські.

В серпні 1508 року Острозький і Фірлей з загонами кінноти напав на Сіверську землю, а Кішка з невеликим загоном рушив в напрямку Москви і захопив Дорогобуж і Торопець. Однак московські воєводи в результаті контрнаступу відбили ці міста.

Костянтин Острозький у 1508 році отримав у володіння вотчину свого дядька князя Михайла Глинського – Туров з округою та іншими землями. У 1509 році взяв шлюб з Тетяною Ольшанською – дочкою новгородського воєводи князя Симона Ольшанського і сестрою віленського каштеляна князя Олександра Ольшанського, після смерті якого через два роки гетьман зайняв його посаду віленського каштеляна.

18 червня 1511 року Костянтину Івановичу Острозькому «за службу» був наданий замок і місто Степань «з усією волостю до нього здавна належачою, з двома ярмарками на рік: на Покрову і на св. Афанасія і щотижневим торгом».

Та не довго тривало спокійне життя гетьмана. У 1509 році татари увірвалися в Галичину і Острозький був вимушений

*Імператор Максиміліан I.
Портрет Рубенса, 1618 р.*

разом з коронним гетьманом М. Кам'янецьким виступити супроти наїзників. Наступного 1510 року татари рушили ще з більшою силою і досягли навіть земель Білорусі. Тому гетьману Острозькому довелося громити їх і біля Києва, і біля Овруча, і біля Брацлава.

А Москва все не полишала планів захоплення Смоленська, і з цією метою інспірувала у 1512 році напад орд хана Менглі-Гирея, очолюваних трьома мурзами, на Волинь. Великий князь Литовський і король польський Сигізмунд I був саме тоді в Кракові і готувався до шлюбу. Почувши про татарський напад, він направив проти їх коронного гетьмана М. Кам'янецького з своїми надвірними хоругвами, а також військо Костянтина Острозького, якого було призначено за головнокомандуючого, з наданням йому надзвичайних повноважень диктатора, поки війська знаходяться в полі, а саме: «Щоб гетьману у всім минулому

слухняні, доручаю йому слухняних ушановувати, а завзятих і неслухняних карати, як сам пан господар».

Виявивши татар під Вишнівцем, що готувалися напасти першими, гетьман Острозький повів війська (близько 5 тисяч кінноти) на татарський табір. Битва відбулася 28 квітня 1512 року на Лопушнянському полі під Вишнівцем. Як тільки Острозький розмістив війська у бойовому порядку – на лівому крилі поставив поляків на чолі з Кам'янецьким, а на правому, ближче до татарського табору, виставив свої полки, – татари тут же налетіли з пронизливими криками і гиканням. Вони то наближалися, то відступали, пробуючи виманити рицарську кінноту у поле і нав'язати свою тактику бою флангових та тилових атак, що приносила їм перемоги.

Вершники Острозького мужньо витримали ці наскоки, не даючи втягнути себе в битву широким фронтом, змусивши татар мати справу зі щільними шеренгами. Тим часом польська кіннота все ще не вступала в бій, і гетьман Острозький наказав Кам'янецькому, щоб поляки атакували. Фланговий удар польських хоругв з одночасною фронтальною атакою війська Острозького призвів до повного розгрому 24-тисячного ханського війська. Було виволено 16 тисяч невольників і захоплено понад 10 тисяч татарських коней. Після цього три роки кримські татари не наважувалися робити наїзди на Україну.

Восени 1512 року Москва розпочала війну за Смоленськ. Уже 14 жовтня на Смоленськ зі сходу рушили полки І. Репніна-Оболенського і І. Челядніна, а з Великих Лук повів свої війська В. Одоєвський з С. Курбським. Вони мали взяти Смоленськ, і з'єднаною силою рушити на Оршу і Друцьк. 19 листопада з Москви на захід вийшли головні сили на чолі з Великим князем Московським Василем III і воєводами Д. Щенею, А. Ростовським і І. Воронинським.

Поки загони І. Репніна грабували і спустошували землі аж до Мінська та Вітебська, шість тижнів московські війська тримали Смоленськ в облозі, штурмували, обстрілювали з гармат, але взяти його не могли. Зазнавши великих втрат (тільки за один штурм у січні 1513 року загинуло близько двох тисяч московських ратників), Василь III відвів свої війська назад. Але вже влітку розпочалася нова компанія.

Союзник Москви імператор Священної римської імперії Максиміліан I прислав для походу відділ піхоти, гармати і декілька італійців, досвідчених в облозі замків, а Михайло Глинський найняв в Сілезії і Чехії рейтерів. Уже в червні 1513 року на Смоленськ рушили московські війська з Великих Лук і Дорогобужа. У вересні під Смоленськ підійшов з додатковими силами Василь III, а також полк В. Шуйського, що вернувся зі спустошливого рейду по польській землі. Разом зібралось до 80 тисяч московської рати. Оборонці мужньо відбивалися. У листопаді гетьман Острозький розбив допоміжний корпус московських ратників, які рухалися на Смоленськ, після чого Василь III мусив у черговий раз зняти облогу міста.

Але вже у лютому 1514 року в Москві було прийнято рішення про третій смоленський похід. Пройшовши належну підготовку московські війська, влітку знову рушили на Смоленськ. З Дорогобужі їх вели Д. Щеня і М. Глинський, а з Великих Лук – І. Морозов і В. Шуйський. У липні 1514 року Василь III привів під Смоленськ головні сили. Знову зібралось 80 тисяч війська, які вели невпинний обстріл міста з 300 гармат. Оборонці попросили спинити обстріл і згодилися на переговори. З московського боку їх вів Михайло Глинський, який дуже хотів умовити смоленців капітулювати, бо Василь III обіцяв віддати йому місто. І Глинський зробив свою справу. 31 липня Смоленськ на почесних умовах капітулював. Намісник Смоленська Юрій Сологуб після місячної облоги наказав відчинити головну браму.

Московський кіннотник середини XVI століття

Після капітуляції Смоленська наприкінці серпня московити взяли Дубровник і вся московська рать вийшла на лівий берег Дніпра неподалік міста Орші, а далі дійшла до Друцька, який теж був взятий, і зупинилась на Друцьких полях, виславши авангард до ріки Березіни. Московська армія поділялась на полки – Великий, Правої і Лівої руки, Передовий та Засадний. На чолі полків стояли полкові воеводи, а все військо очолював Великий воевода конюшиць Іван Челяднін. Він очолював ще й Великий полк. Великий полк складався з трьох воеводських полків – полку самого Челядніна, сформованого з муромських боярських дітей, полку Григорія Челядіна-Давидова – з великокняжого двору і полку Івана Пронського – з тульських дітей боярських. Передовий полк складався із двох воеводських полків – Івана Темка-Ростовського з костромських дітей боярських і Микити Оболенського з поміщиків Бежецької п'ятини. Полк Правої руки складався з трьох воеводських полків – полку князя Михайла Булгака-Голиці (предка князів Голиціних) з поміщиків Шелонської п'ятини і полків

князів Андрія та Дмитра Булгакових з поміщиків Водської п'ятини. Полк Лівой руки мав в своєму складі два полки – Андрія Оболенського з поміщиків Обонежської п'ятини і полку Дмитра Васильовича Китаєва та мурзи Сивиндука з мешчерськими татарами. Таким чином московське військо складалося як з полків московитів, так і татарської кінноти, тому воно більше складалося на орду кочівників, а не впорядкований стрій європейського війська.

Великий гетьман Костянтин Острозький мав під рукою українські полки з Волині та Поділля. Проте рух уздовж кордону Білгородської орди не давав йому можливості кинути їх на московський фронт. В цей час тільки ополчення київської землі разом із союзними кримськими татарами здійснило у 1513–1514 роках два походи на Сіверщину. Лише після падіння Смоленська і захоплення московським військом Мстиславля, Кричева і Дубровно шляхта почала збиратися на війну. Крім того, польський уряд погодився надати допомогу Литві.

Русько-литовські воїни (Реконструкція художника Сергія Шаменкова)

Литовське військо складалося з повітових хоругв, а польське – з шляхетського ополчення та найманої піхоти.

У серпні 1514 року у Мінську польське і литовсько-руське військо об'єдналися під загальним керівництвом короля і налічувало 26 тисяч кінноти та піхоти. Також союзники мали кілька важких гармат. Привівши полки до Борисова, король Сигізмунд з 5-тисячним загоном залишився в місті. Далі військо повів Костянтин Острозький у напрямку Друцьких полів.

Рушаючи назустріч ворогу, гетьман Острозький вирішив якнайшвидше дати генеральну битву. На це в полководця було кілька причин. По-перше, князь розумів, що зібране військо довго вкупі не протримається: брак грошей та припасів міг уплинути на настрої шляхти та змусити її розійтися. По-друге, потрібно було не дати супротивникові закріпитися в захоплених містах. По-третє, на півдні знову могла виникнути загроза, і йому довелося б відправити туди частину полків, включаючи свою гвардію – волінців і подолян.

Рушаючись на схід, гетьман подолав кілька заболочених річок, швидкими атаками розбив 27 серпня за Березіною кілька московських полків. Московити відступили. Литовсько-руське військо знищило всі ворожі застави на своєму шляху і вирушили на Оршу. 1-го вересня відділи Івана Сапєги завдали поразки трьом полкам московитів при переправі через річку Друть. Дізнавшись про наближення супротивника, основна частина московських військ відійшла з Друцьких полів, переправилась на лівий берег Дніпра і розташувалась між Оршею і Дубровно, на річці Крапивна.

Підійшовши до Орші, князь Острозький не став затримуватися на правому березі. Частина кінноти перейшла Дніпро вплав, а впродовж ночі на 8 вересня 1515 року на лівий берег Дніпра військо переправилося по двох мостах, зведених з порожніх бочок, щільно законопачених і зв'язаних між собою. Об'єднаним військом командував

гетьман, князь Костянтин Острозький. Легка кіннота була під командуванням досвідченого полководця Юрія Радзивілла («Геркулеса»), який пізніше стане гетьманом Литовським. Кіннотні відділи особливого призначення були під орудою Івана Богдановича Сапеги. На чолі ополчення стояв случький князь Юрій Семенович (Омелькович), а польські хоругви очолювали Войцех Сампалінський та Януш Свірчевський.

Воєвода Іван Челяднін вирішив не заважати підходу противника. Можливо, він розраховував, використовуючи свою чисельну перевагу, заманити противника за Дніпро, притиснути до ріки і скинути його в річку або лобовим ударом, або ударами з флангів і таким чином повністю його знищити. Челяднін хотів повторити ситуацію 1500 року на річці Ведроші. Російський історик М. Карамзін зазначає, що Челяднін, коли дізнався, що частина «литовців» вже переправилася через Дніпро, самовпевнено сазав: «Мені мало половини; чекаю їх всіх, і тоді одним разом управлюся з ними».

Такі дії воєводи дала змогу Острозькому до початку активних дій не лише переправити військо, а й вишикувати його в бойові порядки. По переправі гетьман розділив кінноту на дві частини, а центр зміцнив піхотою. На лівому фланзі, на який і мала припасти, за тогочасним воєнним звичаєм, основна атака, стояли литовські полки. Цю групу князь очолив особисто. Праворуч нього стала польська кіннота, між двома крилами Острозький поставив частину піхоти. Позаду лівого крила стояла друга лінія війська, а фланг замикали три легкі кінні хоругви. Позаду правого крила теж стояла друга лінія на чолі з Янушем Свірчевським. Його правий фланг був прикритий трьома хоругвами легкої кінноти. А вже за нею на самому краю поля бою було встановлено батарею. Артилерійська позиція була підібрана досить вдало: підходи прикриті важкодоступною болотистою місцевістю, а гармати замасковані кущами.

Таким чином гетьман Острозький зробив ставку на ефективну координацію дій всіх родів війська на полі бою. Передбачалася спільна взаємодія важкої і легкої кінноти, піхоти й польової артилерії.

Натомість Іван Челяднін поведився безтурботно: крім того, що дав можливість супротивникові вишикуватися за власною схемою, то ще й не провів розвідки. Тож наявність батареї залишилася для нього таємницею. Він розташував свої полки за класичною схемою проведення атаки, розтягнув свої війська в три бойові лінії, поставивши на флангах окремі загони для удару противнику в тил. Імовірно, московський воєвода хотів трьома концентрованими ударами розколоти литовсько-польське військо. Обидва крила московсько-татарського війська доволі далеко відійшли від головного полку ще до початку битви. Це пояснювалося неприхованим наміром оточити все «литовське» військо.

Водночас Острозький сподівався за допомогою фронтального бою зупинити ворога й перетворити його чисельну перевагу на тисняву з людей і коней. Вранці 8 вересня 1514 року два війська були готові до крикової січі.

День битви припав на свято Різдва Пресвятої Богородиці, тому в обох військах було відправлено молебні. Самій битві традиційно передувало декілька герців між найвправнішими воїнами з «литовського» та московського боків.

Першими розпочали московити полком правої руки на чолі з князем Михайлом Івановичем Булгаком-Голицею-Патрикеевим, який вдарив по центру литовсько-руського війська, де перебував Константин Острозький, намагаючись відрізати його від мостів. Русини з литвинами легко відбили першу атаку, а наймана піхота висунулась з другої лінії вперед і відкрила вогонь по московській кінноті з флангу. Тоді московити поспробували прорвати фланги і вдарити з тилу. Допомога резервних кіннотників, яку послав гетьман, змусила московитів відступити і на цей раз.

До обіду відбувались дрібні сутички. Очевидно, Челяднін хотів обезсилити русинів та литвинів подібною тактикою, а потім розправитись з ними. Сил вистачало. Після обіду московити вдарили по всьому флангу війська Острозького. У відповідь Острозький основний удар наніс по центру полком Сампалинського. За свідченнями очевидців, гетьман Острозький очолював усі атаки кінноти і сам бився як простий вояк. Мацей Стрийковський у своїй «Хроніці...» розповідає, що у повітрі свистіли стріли, чувся дзвін шабель, лунали постріли з вогнепальної зброї. Вершники стрімко врзалися в шеренги московського війська. Розпочалася жорстока різанина.

Скориставшись з неузгодженості у діях Голиці-Булгакова та Челядніна, Острозький нападав на них порізно, а ті, за висловом літописця, «із заздрості видавали один одного». Острозький на коні був в середині бою, і вів за собою вояків: «Це наша звитяга і нас чекає тріумф! Вже ворог

слабіє! Браття милі, проявить звичну мужність в цей нелегкий час! Будьте мужніми в мужньому тілі! Нехай кожен наповниться духом проти ворога. Сам Бог стоїть за нас! Є нам допомога з неба! За мною сміливіше наступайте! А в мужності згадайте славних батьків! Ось я перед вами свою голову ставлю! Першим на неприятеля свою шаблю підіймаю!»

В середині дня Челяднін дав наказ правому полку атакувати. Спочатку, як і очікувалося, московські загони потіснили русько-литовські бойові порядки. Проте атакуючі не отримали допомоги Великого полку. Цим скористався Острозький і контратакував ворога всіма литовськими силами й частиною польських хоругв.

Після жорстокого рукопашного бою правий фланг московського війська був розбитий і вдався до втечі. У цей час на лівому фланзі пішов в атаку полк Лівої руки. Але він був розбитий ще швидше. Та поляки не стали його переслідувати, а нав-

Битва під Оршею. Невідомий художник школи Луки Кранаха Молодшого. 1524 р. Національний музей у Варшаві.

паки – залишили важку кінноту на місці, а легкі хоругви почали імітувати відступ у бік Дніпра. Челяднін вирішив, що супротивник тікає по-справжньому, й кинув в атаку частину Великого полку і залишки Лівого. Не знаючи про засідку, ці полки цільною масою вийшли на піших стрільців і гармати. Останнім не треба було навіть цілитися. Гетьман Острозький використав тонкий тактичний маневр, інсценувавши панічний відступ, втяг московське військо на вузьку лісову просіку, наприкінці якої сам пішов убік, залишивши московитів перед замаскованими гарматами. Увесь кінний загін московського війська було притиснуто до боліт ріки Кропивни і там повністю знищено. Хитрість Острозького вдалась – ворог потрапив в таку ж пастку, яку Острозький застосував ще у битві з кримськими татарами 28 червня 1512 року біля Вишнівця. Атакуючі зупинилися й змішалися. Гармати вдарили по супротивнику. Коли ж кілька важких ядер поцілило в задні ряди, почалася паніка, що швидко охопила більшість московського війська. Поразки флангів призвели до того, що Челяднін зі своїм полком залишився сам на сам проти всього литовсько-руського війська. Костянтин Острозький у цій битві вперше у Східній Європі застосував артилерійську засідку в польовому бойовиську.

Острозький швидко перешикував свої війська і організував скоординовану атаку з кількох боків, підбадьорюючи своїх воїнів закличками: «О відважні лицарі! Тепер потерпіть! Тепер покажіть свою мужність! Згадайте мужність своїх предків!» Нова атака Острозького спричинила загальний розлад московського війська, тому цього наступу литовців та русинів московіти не витримали. У фланг відступаючій московській кінноті вдарили панцерники з резерву і відрізали московський авангард від основних сил. Московська кіннота була притиснута до болотистої долини річки Кропивни між Оршею та Дубровоною і майже цілковито знищена. Челяднін все ще міг рятува-

ти становище – треба було послати по допомогу за полками князя Михайла Голиці-Булгакова. Але, побачивши втечу своїх солдат, Челяднін «здав князя Михайла», а разом з ним і запасні полки, а сам втік з поля битви та згодом був полонений. Після запеклого бою Великий полк було оточено й розбито.

Рятуючись втечею, рештки московського війська кидалося з крутих берегів і гинули в болотах та на переправах через Копивну й Дніпро. Сама річка була повністю запружена тілами загиблих московитів. Русини та литвини розбили полки Голиці-Булгакова, і переправившись через Кропивну, кинулися наздоганяти ворога. Острозький, стоячи на березі ріки, підбадьорював своїх вояків: «Гей, хлопці, тепер кожен послужить, як можете!».

Московіти більше не чинили спротиву. Ніколи ще московські війська не зазнавали такої поразки. 30 тисяч вбитих, 46 воєвод взятих в полон, князів та бояр, півтори тисячі боярських отроків, і близько 8 тисяч вояків. Серед трофеїв знайшли і тисячу кайданів, які Василь III приготував для литовсько-руських. Залишки московського війська відступили до Смоленська.

Але війна не закінчилася. У руках у московитів залишалися Смоленськ, Мстислав, Кричів, Дубровна. Острозький почав готуватися до нового походу. Немалі втрати понесло литовсько-руське військо, але гетьман ставив собі за мету повернення всіх захоплених ворогами земель. Тим більше, що Василь III поспішив залишити Смоленськ, а в самому місті проти московитів утворилась змова. Смоленський єпископ Варсанофій через свого племінника прислав Сигізмунду листа про бажання смолян здати місто Острозькому. Треба було поспішати до Смоленська. І князь Константин, залишивши гармати в обозі, з кіннотою та піхотою направлявся до міста. Але несподівано пішли дощі, які зіпсували дороги. Військо важко пробиралось через слякоту. За чотири тижні війська нарешті дійшли до

Смоленська. По дорозі частина вояків захворіла і до міста Острозький підійшов з шістьма тисячами воїнів. Очевидно, що з такими військами не можливо було штурмувати добре укріплене місто.

Крім того, з'ясувалось, що смоленський воевода князь Василь Шуйський викрив змову. Варсонофія заточили у в'язниці, а інших змовників московити повісили на валу. Не випадало взяти місто і тривалою облогою. Московити спустошили смоленські околиці і не було чим прогодувати військо. Король Сигізмунд, враховуючи ситуацію, наказав гетьману повернутися назад. По дорозі назад Острозький відвоював Дубровну, Кричів та Мстислав.

У Вільні гетьмана Костянтина Івановича Острозького чекала урочиста зустріч. З грудня 1514 року все місто вітало героя Оршанської битви. На честь Острозького Сигізмунд побудував триумфальну арку, через яку він в'їхав на чолі військ в столицю Великого князівства Литовського, Руського і Жемойтського. Віленці з квітами зустрічали героя. Згодом російський історик Карамзін визначить Костянтина Івановича Острозького «братом московитам по церкві, але їх страшного ворога в полі».

Полонених московських воевод і боярських дітей тримали під вартою в різних замках в Білорусії, а простих воїнів поселили у великокняжих і шляхетських маєтках, для використання на сільськогосподарських роботах. Іван Челяднін та Михайло Голиця-Булгаков були у в'язниці в Вільно. Крім них було захоплено в полон таких московських воевод: Дмитра Булгакова, Івана Пронського, Дмитра Китаєва та мурзу Сивиндука. Двох воевод, Івана Темка-Ростовського та Андрія Оболенського, було вбито. Спаслися тільки Григорій Челяднін-Давидов, Микита Оболенський та Андрій Булгаков-Голиця.

Десятки років перебували захоплені в битві під Оршею московські вояки в полоні у Великому Князівстві Литовському, бо московський уряд ними не переймався.

Сам Великий Князь Московський Василь III Іванович заявив, що для нього «той, хто потрапив у полон – мертвий». Іван Челяднін помер у Вільні через кілька років. Михайло Голиця-Булгаков і князь Іван Селяховський повернулися на Батьківщину тільки у 1552 році вже при цареві Івані Грозному. Голиця-Булгаков постригся у ченці і під іменем Іоан помер через два роки.

Імператор Священної римської імперії Максиміліан I в результаті перемоги князя Острозького під Оршею відмовився підписувати з Москвою військову угоду 1514 року про створення альянсу проти Великого князівства Литовського і Польщі, мета якого була знищення цих держав і поділ їх територій, за яким землі України, Білорусі і Литви мали відійти до Москви, а Польщі – до імперії. Імператор різко змінив своє ставлення до короля Сигізмунда I і відмовився від будь яких територіальних претензій. Їх примирення закріпилося ще й шлюбом Сигізмунда I з внучкою імператора Максиміліана I італійською принцесою Боною Сфорца. Імператор тримав своє слово і справді відстоював інтереси Польщі і Великого князівства Литовського у європейській політиці. Так, коли у 1518 році заодно з Москвою почав діяти німецький Орден, імператор Максиміліан I переконав магістра Ордену Ольбрехта: «Цільність Литви необхідна для добра всієї Європи, а могутність Московії – небезпечна».

Таким чином, Костянтин Іванович Острозький домогся реваншу за поразку на Ведроші і звів давні рахунки з Москвою. Чи здогадувався гетьман, що його перемога стане однією з самих визначних звитяг у кількостолітньому протистоянні Москви та Вільно. Що її пам'ятатимуть прийдешні покоління. Що у 1561 році, напередодні Полоцької війни, король Сигізмунд II Август напише Івану Грозному: «Коли хочеш битви, то йди зі своїм військом до Орші, де Костянтин Острозький дав вам про себе знати». І у 1564 році, коли без великих зусиль були відігнані московські війська від

Дубровни, літописець зазначив, що «такої великої здобичі і при великій битві під Оршею не було взято».

Після битви під Оршею князь Костянтин Іванович Острозький, сповняючи дану обітницю, побудував у Вільні багату церкву Святого Духа, на якій була закріплена мармурова плита з написом «...за даровану перемогу над неприятелем і супостатом православної церкви».

Дата 8 вересня у Білорусі оголошена Днем Білоруської Військової Слави. Щорічно патріотична громадськість Білорусі відзначає його, як один з головних національних свят. А народ, незважаючи на всі московські потуги віддати битву під Оршею забуттю, і досі співає:

Ой, у неділеньку пораненько,
Зійшло сонце хмарненько,
Зійшло сонце над бором,
Понад Селецьким табором.
А у таборі труби грають,
Та вояцькі народи скликають.
Стали раду одбувати,
Звідкіль Оршу здобувати:
А чи з поля, а чи з лісу,
А чи з річки-невелички?
А ні з поля, а ні з лісу,
Тільки з річки-невелички.
А в неділю пораненько
Стали хлопці-пясигорці
Коло річки на пригорці
Гатить разом з самопалів,
З семипальних ще й запалів.
Бють півсоткою з гармат.
Москва стала нарікати,
Місто Оршу покидати,
А як з Орші утікали,
Річку-невеличку проклинали:
«Бодай ти, річка сто літ висихала,
Як наша слава тута пропала.
Бодай висихала до скончання свету
Що нашої славоньки тут уже нету».
Слава Орші для нас горше.
Слава тобі гетьмане Остроже.

Волинський літопис в той час так писав про видатного князя Острозького: «а геть-

ману його, видатному князю Костянтину Івановичу Острозькому, дай Боже багато здоров'я і щастя на майбутнє, щоб як нині побив рать московською щоб так побивав рать татарську проливаючи їх кров бусурманську».

Ніби виконуючи побажання літописця великий гетьман принесе ще не одну перемогу руському народові. Так, влітку 1518 року гетьман Острозький разом з Остапом Дашковичем двічі громив на Волині кримських наїзників.

Потім була і гіркота прикрої поразки. У липні 1519 року на Київщину і Волинь наскочила 40-тисячна татарська орда, послана кримським ханом Мехмедом I Гиреєм. Гетьман Костянтин Острозький виступив проти татар з корпусом в сім тисяч вершників, частина з яких складала поляки. Він перестрів татар на зворотньому шляху, коли вони вже верталися зі здобиччю. 2 серпня 1519 року відбулася битва під Сокалем, у зовсім не вигідному для військ Острозького місці. Позицію Острозький не встиг змінити, бо молода і самовпевнена польська шляхта, яка дуже прагнула набути бойової слави, зав'язала бій, залишаючись на низькому березі Бугу. Не послухався наказів Острозького і молодий Ф. Гербурт, та повів свої хоругви на татар, чим змусив і гетьмана вступити в бій. Все закінчилося повною перемогою степових наїзників. На полі брані поліг цвіт польської та української молоді шляхти. Це була друга поразка гетьмана Острозького у його житті.

Та все ж війна наближалася до кінця. Василь III покладав велику надію на Тевтонський орден, і навіть двічі посилав магістру Ольбрехту велику суму срібних грошей. На російське срібло магістр почав похід проти короля Сигізмунда I (до речі, свого рідного дядька), і був жорстоко битий поляками. Військо короля Сигізмунда I Старого витіснили тевтонців аж до Кролевця, що змусило підписати у 1521 році мирну угоду. Тевтонський же орден після цього взагалі перестав існувати, і маркграф став

васалом Польщі, герцогом Прусським. А ще раніше, у 1520 році, таку ж угоду уклав з Сигізмундом і кримський хан Махмет Гирей. Тільки тоді Василь III підписав у 1522 році угоду з Литвою про п'ятирічне примирення. Після чого планувалося підписання «вічного миру», який протримався тільки до смерті Василя III у 1533 році.

Були ще дві перемоги Костянтина Івановича Острозького: під Теревовлею 2 липня 1524 року та на річці Ольшаниці (сучасна Білоцерківщина) 6 лютого 1527 року, де князь Костянтин Іванович здобув велику перемогу, наздогнавши 20-тисячне татарське військо, що поверталось зі здобиччю до Криму. Спочатку татари спробували було відбиватися, але не витримали натиску війська Острозького і почали втікати. Вершники князя Юрія Слуцького і старости Остапа Дашковича доганяли та сікли їх. Мало татар вціліло і добралось до Дикого поля, а 700 було взято в полон. Після цього князь Костянтин Іванович заснував у Острозі татарське передмістя з в'їздною баштою, де й поселив взятих у полон татар. Вони мали охороняти місто, тому одна із вулиць міста називається Татарською і донині. Татарська башня розташована біля

Красної гірки і була важливим оборонним пунктом стародавнього Острога, а також відігравала роль головного міського в'їзду з боку Корця і Звягяля.

Збройні протистояння із військами південного сусіда були для Острозького звичним ділом. Він навіть розробив проти них спеціальну тактику ведення бою. Полонені татари були на службі у його війську і підтримували порядок у місті, причому в них це виходило якнайкраще. Адже мусульмани легко вирішували конфлікти між православними та католиками. Крім того, їхня віра забороняла їм вживати спиртне.

У кожній із згаданих битв, за свідченням сучасників, були розбиті орди численністю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими! За ці звитяги гетьману Костянтину Івановичу навіть надали право користуватися печаткою з червоного воску, що на той час вважалося прерогативою самостійних правителів.

Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Зі свідченнями сучасників-іновірців, він був «настільки набожним у своїй грецькій секті, що русини вважали його святим». Завдяки сприянню князя Костянтина Івановича були значно зміцнені позиції православної церкви, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу він приділяв Києво-Печерському монастирю.

У 1507 році король Сигізмунд I передав Костянтину Івановичу Острозькому право патрунувати багатий Жидичен-

Острозька Татарська башта

ський монастир, відомий ще з часів Київської Русі. До цього монастиря, за літописними свідченнями приїздив молитися король Данило Галицький. У 1527 році Костянтину Івановичу надали право керувати маєтками Київської метрополії, що ще більше піднесло його авторитет. Церква багатьом зобов'язана його апостольській самовідданій діяльності. Завдяки його зусиллям була відновлена православна кафедра в Галичині, скасована з 1414 року, і першим єпископом у Львові став Макарій Тучанський, що прийняв титул «єпископа Львівського і Каменецького і намісника метрополії Галицької».

Судячи з фрагментарних повідомлень, князь намагався створити при деяких великих монастирях культурні осередки і, можливо, навіть започаткував у своїх володіннях книгодрукування. Існує навіть думка, що Костянтин Іванович Острозький задовго до Івана Федорова заснував на українських землях друкарню і видавав тут книжки.

Князь Костянтин Іванович Острозький збудував Троїцьку та Миколаївську церкви у Вільно, сприяв відкриттю у Вільно друкарні Франциско Скорини на початку 1520-их років. Діяльність Костянтина Івановича на культурному полі в цьому напрямку знайшла згодом продовження в діяльності його сина Василя-Костянтина.

Костянтину Івановичу, завдяки великокнязівським пожалуванням за військові заслуги, вдалося значно збільшити свої землеволодіння. Він став одним із найбільших землевласників Великого князівства Литовського. Однак свої великі статки віддавав на військові потреби. В наступні роки

*Церква Бориса і Гліба в Новогрудку.
Збудована князем Костянтином Острозьким у 1519 році
на фундаменті церкви XII століття*

князь Костянтин продовжував залишатись одним із найвпливовіших політиків Польщі і Литви і активно впливати на перебіг подій.

Помер князь Костянтин Іванович Острозький 11 вересня 1530 року в Турові. За передсмертною волею, тіло небіжчика було перевезене до Києва і 24 вересня поховане в крипті Успенського собору Печерського монастиря (згодом поруч з ним поховали другу дружину князя – княгиню Олександр-ру Слуцьку, яка померла 12 липня 1531 року). 1579 року син Острозького, князь Василь-Костянтин, встановив над цим похованням величний пам'ятник – мармуровий скульптурний надгробок роботи відомого львівського скульптора Себастьяна Чешека, який зобразив гетьмана в традиційній для ренесансної скульптури цього жанру позі сплячого лицаря.

Гробниця зазнала пошкоджень під час пожежі в Лаврі 1718 року, але фігура Острозького вціліла. Реставрована й відновлена, вона знаходилась в Успенському соборі аж до 3 листопада 1941 року, коли головну святиню Лаври безжально висадили в повітря.

Гетьманство Костянтина Івановича Острозького стало взірцем військової чинності для його наступників. У 1531 році, віддаючи булаву Великому гетьману Литов-

ського Юрію Радзивілла, Великий князь Литви Сигізмунд Август наказував, щоб той виконував обов'язки гетьмана так, «як справляв їх князь Острозький».

ДЖЕРЕЛА

1. Соболев Л.В. Князь К.-В. Острожский как лидер «русского народа» Речи Посполитой / Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Московский Государственный университет им. М.В. Ломоносова. Исторический факультет. – М., 2002. – С. 1.
2. Ярема Галайда «В річницю славної битви під Оршею». сайт <http://una-unso.in.ua/?p=10240>.
3. Г. Сагановіч – Айчыну сваю баронячы (Канстанцін Астрожскі, 1460-1530), сайт <http://jivebelarus.net/history/faces/astrozhsky-for-motherland.html>.
4. Чарняўскі М. Бітва пад Воршай. сайт, http://jivebelarus.net/at_this_day/events_calendar370.html.
5. А. Грыцкевіч – «Аршанская бітва 1514 года і яе ўдзельнікі», <http://jivebelarus.net/history/gistografia/orsha-battle-1514.html>.
6. Митрополит Іларіон (І.І.Огієнко) «Князь Костянтин Острозький». – МП «Світьязь», 1992.
7. Леонид Тимошенко «Не совсем юбилейные заметки. К 400-летию со дня смерти князя Василия-Костянтина Острожского».